

**ՀԱՄՇԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ
ԱՌԿԱ «ԼԷԽՏԸՐ» ԲԱՌԱՆՎԱՆ ՇՈՒՐՋ**

ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Ա.

Հայերենի բարբառներում «բահ» գործիքանիշ հասկացությունը գրանցվել է մի քանի բառային տարբերակներով, այդ թվում՝ լեխտը բառանվամբ:

Բառը հայերենի բարբառների Տրապիզոնի խոսվածքում փաստել են Հ. Աճառյանը («երկու մատով բահ՝ գետինը բահելու կամ փորելու համար, պէլ») և Ս. Ամատունին [«երկժանի, կոթի տեղը գոգաւոր մեծ բահ, որ գետին խթելով կունձղ (ճիւ) են հանում, ...պէլ»]¹: XX դարասկզբին Տրապիզոնի հայկական գյուղերում լեխտրի գործածությունը վկայել է Ս. Հայկունին: Նա գրել է, որ ապրիլին հայ գյուղացին «բէյճուն ձեռքը կառնէ, չուանը ուսը կը ձգէ, կը բարձրանայ անտառը, ուստի լուծ, հարող, լեխտրի, փէտատի, կացինի, բէյճուի ևն. գործիքներու համար յարմարագոյն փայտեր կը կտրէ...»²: Վ. Թոռլաքյանը նշումներ ունի Օրդուի շրջանում լեխտըր կոչվող գործիքի տարածվածության մասին: Նա գրում է, որ այդ շրջանի «Աքյաղի գյուղը արևմտյան վերջին կեսն էր, ուր օգտագործում էին լեխտրը», քանի որ «դէպի արևմուտք ընկած երկրամասերում լեխտրին փոխարինում էին արորը, թին ու փետատը»³: Վ. Թոռլաքյանը նաև տեղեկացնում է, որ բացի այդ լեխտրից՝ Օրդուի շրջանի գյուղերում տարածված էր թիթիվ (թէթև) կամ կէս-լեխտըր / Օրդուի լեխտըր կոչվող գործիքը, որն «իր կառուցվածքով բահի (թի) ու լեխտրի խառնուրդ էր ներկայացնում»⁴: Պետք է ասել, որ բառը գործածական էր ընդհանրապես Համշենի բարբառում⁵: Համշենահայերն այդ անվամբ գործիքը գործածել են անգամ գաղթից հետո, երբ վերաբնակվել են Ռուսաստանում. Ս. Երեմյանը նշում է, որ Ս. Բարխուդարյանը Դրանդի շրջանի Բոզովեշտա գյուղից բերել է մի գործիք, որը տեղի համշենահայերը կոչում են լեխտըր⁶, կա-

¹ Տե՛ս Աճառեան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան (= Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ), Թիֆլիս, 1913, էջ 419, Սահակ վրդ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 245:

² Հայկունի Ա., Տրապիզոնի հայ գիւղացու կեանքը (Արարատ, 1905, յուլիս-օգոստոս, էջ 745):

³ Թոռլաքյան Բ. Պ., Համշենահայերի ազգագրությունը (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. նյութեր և ուսումնասիրություններ, 13, Ե., 1982, էջ 119):

⁴ Նույն տեղում, էջ 120:

⁵ Տե՛ս Բոռլաքյան Վ. Հ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Ե., 1972, էջ 56-59:

⁶ Տե՛ս Երեմյան Ս. Պ. Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении (Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության, հ. 1, Ե., 1964, էջ 20):

վկայություն Աբխազիայի Օբեբելդա գյուղում այդ անվամբ գործիքի գործածության մասին⁷ (նկ. 1):

Հայոց լեզվի բարբառագիտական բառարանը Համշենի բարբառում արձանագրել է նաև լեխտրել «լեխտրով հողը փորել» բայը⁸: Ս. Հայկունին նշել է, որ «գիղացին լեխտրով (երկճիւղանի բահ) կը լըխտրէ»⁹:

Նկ. 1. Աբխազիայի Օբեբելդա գյուղի համշենահայերը լեխտրով աշխատելիս: (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի պահոց, թղթ. 22)

Հայերենի բարբառագիտական աստլասի նյութերում լեխտրը բառը չի գրանցվել:

Բառանունը գործածել են ոչ միայն հայերը: Ա. Պոպովը նշում է, որ Պոնտոսի հույները լեռնային շրջաններում հողը փորելու համար գործածում էին «լեխտր» («лехтер») կոչվող հատուկ տեսակի բահ՝ երկճյուղ բերանով և փայտե կոր կոթով¹⁰:

Հայերենի բառարաններում, բարբառագիտական և ազգագրական գրականության մեջ լեխտրը բառի ստուգաբանության կամ փոխառության աղբյուրի վերաբերյալ նշումներ չենք գտել: Բառանվան ծագման վերաբերյալ արժանահավատ տեսակետ է առաջ քաշել անգլիացի բյուզանդագետ Ա. Բրայերը: Նրա «Կալվածքները Տրապիզոնի կայսրությունում...» հոդվածում, որտեղ բերված են տվյալներ նաև

⁷ Sk' u Обоян С. Г., Габриелян М. Р. Земледелие и обработка зерновых культур [Армяне (серия: Народы и культуры), М., 2012, с. 110].

⁸ Sk' u Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, Ե., 2002, էջ 217:

⁹ Հայկունի Ա., նշվ. աշխ., Արարատ, 1905, հոկտեմբեր, էջ 938:

¹⁰ Sk' u Попов А. П. Понтийские греки [Бюллетень: антропология, меньшинства, мультикультурализм, вып. 2, Краснодар, 2000, с. 113].

կայսրության գյուղատնտեսական կյանքի վերաբերյալ, խոսվում է Էլիկտրին կոչվող երկժանի բահի մասին¹¹, իսկ հողվածում տեղ գտած նկարներից մեկի համար (Fig. 7), որտեղ պատկերված է լեխտորով փորելու տեսարան, նշված է հետևյալը. «Ժամանակակից պոնտական լիչտրե-ի (միջնադարյան պոնտական էլիկտրոս) գծապատկերը»¹² (նկ. 2):

Fig. 7. Drawing of modern Pontic *liçtro* (medieval Pontic *éliktro*).

Նկ. 2

¹¹ Sté u Bryer A. *The Estates of the Empire of Trebizond. Evidence for their Resources, Products, Agriculture, Ownership and Location.* – *Spring Symposium of Byzantine Studies*, (12th: 1978: University of Birmingham), Athēnai, 1979 (*Archéion Pόντου* 35) [նույն էջադրմամբ արտատպված է. Bryer A. A. M. *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980], p. 398–399.

¹² Նույն տեղում, էջ 447 (հողվածում Ա.Բրայերը նշում է, որ գծապատկերն արտատպված է հունարեն ժամանակակից մի աղբյուրից): Ավելի ուշ տպագրված մի հողվածում նա արդեն հրապարակում է լիչտրե գործիքի և դրանով կատարված աշխատանքի լուսանկարներ, որոնք ներկայացնում են Պոնտոսի հույների երկրագործական մշակույթը (տե՛ս նույնի՝ *Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days.* – *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 81 (1986), p. 72, 74, 75): Հեղինակը, անշուշտ, ծանոթ չէ համալսարանի երկրագործական կյանքն արտացոլող գրականությանը և ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական հավաքածուին, այլապես իր հողվածներում կարտացոլեր նաև լիչտրե գործիքի գործածությունը համալսարանի երկրագործական մշակույթում (համալսարանի լեխտորով աշխատանքի և՛ գծապատկեր, և՛ լուսանկար համապատասխանաբար տե՛ս, օրինակ, Բդոյան Վ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 57, Թողաքյան Բ. Գ., նշվ. աշխ., աղյուսակ V, նկ. 1, աղյուսակ VI, նկ. 1, Обосян С. Г., Габриелян М. Р., նշվ. աշխ., էջ 110):

Ի դեպ, լիխտըրը հնչածը նույնպես գործածական է եղել համընտհայոց բարբառում: Օրինակ՝ գործիքն այդպես են կոչել Արխագիայի Խաշուպե բնակավայրի համընտհայերը¹³, Համընտհի բարբառում այդ ձևի գործածությունը փաստել է նաև Վ. Թողարյանը¹⁴:

Էլիկտրին կոչվող գործիքի մասին նշում կա Տրապիզոնի մոտ գտնվող Վազելոնի Ս. Հովհաննես Նախակարապետի վանքի XIII դ. վավերագրերից մեկում¹⁵: Ա. Բրայերը, անդրադառնալով նշված վկայությանն ու այդ գործիքի անվանը, վերջինիս համար նշում է ստուգաբանական հետևյալ ձևերը՝ հունարեն λισγάριον (λίσγαρι, λίσγος) և λίστρον «բահ»¹⁶: Հեղինակի համար առաջին ձևի հիմք են ծառայել Աստվածաշնչի և հատկապես Հեսիոդոսի «Աշխատանքներ և օրեր» էպիկական պոեմի բյուզանդական միջնադարյան մի շարք ձեռագրեր, որոնցում առկա որոշ մանրանկարներում պատկերված գործիքների մեջ կան նաև լեխտրի նման Π-ձևի երկժանի թաթ ունեցող բահեր՝ վերոնշյալ անվանմամբ¹⁷: Երկրորդ՝ λίστρον ձևի համար Ա. Բրայերը հղում է Ա. Պապադոպոլոսին, որը պոնտական (έ)λίχτρε-ը նույնացնում է λίστρον-ին¹⁸: Պետք է նշել, որ, իրոք, դրանք նույնն են, քանի որ դրանց անվանումները մեկը մյուսի հնչյունափոխված տարբերակն են: Այդ մասին ուղղակի նշված է Դ. Օեկոնոմիդեսի «Պոնտերենի հնչյունաբանությունը» գրքում, որին հղում չկա Ա. Բրայերի՝ քննարկվող հարցին առնչվող աշխատություններում: Դ. Օեկոնոմիդեսը, անդրադառնալով հունարենի Պոնտոսի բարբառում հնչյունափոխությանը, գրում է, որ τ-ից առաջ σ- և վերածվում է քմային χ-ի միայն λίχτρε (ή) բառում (λίστρον / λίστρον-ից) [նաև՝ λίχτρεύω (λίστρεύω)]¹⁹:

Այսպիսով, հայերենի Համընտհի բարբառում առկա լեխտրը գործիքանիշ բառը փոխառված է հունարենի Պոնտոսի բարբառից և ծագում է հունարեն λίστρον ձևից: Նշվածը և նաև Ա. Բրայերի կողմից բերված միջնադարյան բյուզանդական ձեռագրերում առկա նույն արմատով

¹³ Sté u Менакеци (Варващян) В. Собрание предметов материальной культуры амшенских армян района Хашупсе (краткое описание и значение терминов, фото, рисунки). – Амшен-Понто, вып. 3, Краснодар, 2010, с. 68.

¹⁴ Sté u Թողարյան Բ. Չ., նշվ. աշխ., էջ 118:

¹⁵ Sté u Успенский Ф. И., Бенешевич В. В. Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII-XV веков, Ленинград, 1927, акт N 118, с. 88.

¹⁶ Sté u Bryer A. Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days, p. 70.

¹⁷ Sté u նույն տեղում, էջ 50 (Fig. 1), էջ 53 (Fig. 3), էջ 58 (Fig. 7), էջ 61 (Fig. 10), էջ 62 (Fig. 11), էջ 65 (Fig. 14), էջ 71 (Fig. 16), նաև նույնի՝ The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools. – A.E.Laiou (ed.), The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century, Vol. 1, Washington, 2002, էջ 104 և 105-ի միջև (Fig. 1, 2, 3):

¹⁸ Sté u Bryer A. Byzantine Agricultural implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days, p. 70.

¹⁹ Sté u Oeconomides D. E. Lautlehre des Pontischen, Leipzig, 1908, S. 48.

կազմված անվամբ կոչվող գործիքի պատկերները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հին հունական աղբյուրներում հանդիպող λίστρον կոչվող գործիքը ոչ թե սովորական բահ է, ինչպես ընդունված է գրականության մեջ, այլ լեխտորի նման Π-ձևի երկժանի թաթ ունեցող գործիք:

Նշված տեսակետի օգտին է խոսում նաև հետևյալ հանգամանքը: Դինոզավրերի դասի մեջ է մտնում լիստրոզավրը, որի անունը կազմված է հունարեն λίστρον (համապատասխան գրականության մեջ վերցված է «բահ» նշանակությամբ) և σάουρα «մողես» բառերից («բահ-մողես»), իսկ անվան մեջ λίστροն բառի առկայությունը բացատրվում է նրանով, որ այդ կենդանու գլուխը նման է բահի: Պետք է նշել, որ լիստրոզավրը պատկանում է երկժանիքավորների (dicynodonts) դասին (ունի դեպի ներքև ձգվող երկու մեծ ժանիք), և նրա գլուխը նման է ոչ թե սովորական, այլ Π-ձևի երկժանի թաթ ունեցող բահի. որն էլ հենց պայմանավորել է կենդանու անվան մեջ λίστροն բառի առկայությունը (նկ. 3):

Նկ. 3. Լիստրոզավր²⁰

Հունարեն λίστροն բառը գրականության մեջ առաջին անգամ հանդիպում է Հումերոսի «Ողիսականում»՝ λίστροισιν և λίσտρεύοντα²¹: Հետաքրքիր է, որ այդ երկի անգլերեն, ռուսերեն և հայերեն հրատարակություններում նշված բառերի թարգմանությունները միանշանակ չեն (ընդ որում միանշանակություն չկա երկի ոչ միայն տարբեր լեզուներով, այլ նաև տարբեր հեղինակների կողմից միննույն լեզվով թարգմանություններում): Օրինակ՝

²⁰ Տե՛ս http://images.wikia.com/fossil/images/0/0b/Lystr_georg1DB.jpg

²¹ Տե՛ս The Odyssey of Homer, construed literally, and word for word/, by the Rev. Dr. Gilles, Vol. 4 (Books XIX–XXIV), London, 1800, համապատասխանաբար XXII, 455, p. 146, XXIV, 225, p. 195.

Լեզուն	Թարգմանիչը	Թարգմանությունը ²²	
		λίστροισιν	λίστρεύοντα
անգլերեն	Dr. Gilles	<i>with scrapers</i>	<i>digging round</i>
	S.H. Butcher, A. Lang	<i>with spades</i>	<i>digging about</i>
	G.H. Palmer	<i>with shovels</i>	<i>hoeing about</i>
	A.T. Murray	<i>with hoes</i>	<i>digging about</i>
ռուսերեն	П.И. Соколов	–	дерево очищающего
	В.А. Жуковский	<i>заступом</i>	<i>подчищал</i> деревцо
	П.А. Шуйский	<i>лопатами</i>	<i>откапывал</i>
	В.В. Вересаев	<i>скребками</i>	куст <i>окапывал</i>
հայերեն	Ե. Թումաճան	–	շուրջ բրրէր
	Ս. Գրքաշարյան	<i>քերիչներով</i>	<i>փորփրէլիս</i>
	Հ. Համբարձումյան	<i>սուր բահերով</i>	<i>փորում... էր</i>

Հավանաբար, թարգմանությունների ոչ միանշանակությունը պայմանավորված է թարգմանիչների՝ նշված λίστρον կոչվող գործիքի կառուցվածքին ծանոթ չլինելով²³: Մի հանգամանք էլ: Եթե հունարեն բնագրում պարզ երևում է, որ Երգ 22-ում խոսվում է λίστρον կոչվող գործիքի մասին, և Երգ 24-ում նկարագրված փորելու գործողությունը նույնպես իրականացվում է λίστροն կոչվող գործիքով, ապա անգլերեն, ռուսերեն և հայերեն հրատարակություններում պարզ չէ, թե ինչ ձևի գործիքի մասին է խոսվում Երգ 22-ում, և ինչ ձևի գործիքով փորելու գործողություն է նկարագրվում Երգ 24-ում: Նկատի ունենալով համշենահայոց բարբառում սովյալ գործիքի «լեխտր» անվանումը՝ կարելի էր հայերեն թարգմանության մեջ Երգ 22-ում օգտագործել լեխտրով տարբերակը, իսկ Երգ 24-ում՝ լեխտրել բայը, որը ոչ միայն կնկարագրեր գործողությունը, այլև կմատնանշեր, թե ինչ գործիքով է այն կատարվել:

Նմանապես հայերենի բառապաշար կարելի է ներմուծել վերոնշյալ *Lystrosaurus*-ի հետևյալ համարժեքը՝ լեխտրամողես (լեխտրագավր):

²² *Sté u* նույն տեղում, էջ 146, 195, *The Odyssey of Homer*, done into English prose by S. H. Butcher and A. Lang, New York, 1883, p. 373, 395, *The Odyssey of Homer*, translated by G. H. Palmer, Boston and New York, 1891, p. 356, 377, *Homer*, *The Odyssey with an English Translation* by A. T. Murray, Vol. 2, Cambridge, MA., London, 1919, p. 371, 419, *Одиссея, героическое творение Омира*, пер. с еллиногреческого языка [прозой П. И. Соколовым], ч. 2, М., 1788, с. 312, *Гомер*, *Одиссея*, пер. с древнегреческого В. А. Жуковского, СПб., 2006, с. 351, 372, *Гомер*, *Одиссея*, пер. П. А. Шуйского, Свердловск, 1948, с. 316, 336, *Гомер*, *Одиссея*, пер. В. Вересаева, М., 1953, с. 270, 286, **Հումերոսի** Ողիսական, թարգմ. ի հելլենականէ Հ. Եղիա վ. Թումաճան, հ. Բ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1848, էջ 420, **Հումերոս**, Ողիսական, հունարեն բնագրից թարգմ.՝ Ս. Գրքաշարյան, Ե., 1957, էջ 314, 333, **Հումերոս**, Ողիսական, հին հունարենից թարգմ. Հ. Համբարձումյանը, Ե., 1988, էջ 358, 379:

²³ Բ դեպ, λίστρον բառի գործածությունը միանշանակ չէ նաև բառարաններում. օրինակ՝ Ա. և Ս. Ազարյանց եղբայրները բառը թարգմանել են՝ «տափան, փայտատ, բրիչ, բահ» (**Ազարեանց Ա. և Ս.**, *Նոր բառգիրք յունարէն, իտալերէն, հայերէն, տաճկերէն, Վիեննա, 1848*, էջ 482):

Բացի դրանից՝ հունարեն λίστρον բառով են կազմված բուսական ու կենդանական աշխարհի որոշ անվանումներ, որոնց համապատասխան համարժեքները նույնպես կարող են տեղ գտնել հայերենի բառապաշարում, ինչպես՝ *Listrostachys* [խոլորձների ընտանիքին պատկանող ծաղկաբույս, բառը կազմված է հունարեն λίστρον և σταχυς « հասկ» բաղադրիչներից]՝ լեխտրահասկ խոլորձ, *Listeroglossum* [նույնպես խոլորձների ընտանիքին պատկանող ծաղկաբույս, բառը կազմված է հունարեն λίστρον և γλώσσα «լեզու» բաղադրիչներից]՝ լեխտրալեզու խոլորձ, *Lystrocephalos* [մաշկի մակաբույծ, բառը կազմված է հունարեն λίστρον և κεφάλι «գլուխ» բաղադրիչներից]՝ լեխտրազլուխ և այլն:

К ВОПРОСУ О НАИМЕНОВАНИИ
“LĒXTƏR” В АМШЕНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

АБРАМЯН А. А.

Резюме

В армянских диалектах понятие “лопата” (обозначающее орудие труда) употребляется в нескольких вариантах, в том числе под названием **lĕxtər** (лопата с раздвоенным наконечником), зафиксированном в говорах амшенского диалекта. Установлено, что данное название происходит от греческого слова λίστρον. В древнегреческом языке оно обозначало лопату с раздвоенным наконечником, о чем явствуют примеры ряда источников.

“LĒXTƏR” IN HAMSHEN DIALECT

A. ABRAHAMYAN

Abstract

In Armenian dialects, the concept of "shovel" (meaning a tool) has got several variants, one of which is **lĕxtər** (a shovel with a y-shaped tip). This word is registered in the sub-dialects of the Armenian Hamshen dialect. The word owes its etymology to the Greek word λίστρον, and as a number of sources testify, in ancient Greek it stood for a shovel with a y-shaped tip.